

מעורבות ועדי המושבות ובני המושבות בענייני הפרט בעליות הראשונה והשנייה (1882–1914)

רעות גרין

בשנת תרס"ח (1909) פנה יהודה שחם, שמש בית הספר, שמש העדה ומדליק הפנסים במושבה ראשון לציון אל ועד המושבה בבקשה הבאה: "ליסר בדברי מוסר את בנו אשר איננו שומע בקולו ובקול אמו, וטוען שהוא יצא לתרבות רעה".¹ הוועד החליט לבקש מאברהם דב חביב לובמן, איש חינוך, לדבר עם הבן ולהשלים בינו ובין הוריו.

במקרה אחר דן ועד המושבה של זכרון יעקב בסכסוך בין אב ובין בתו שהתרחש בשנת 1916. פרטי הסכסוך אינם ברורים לגמרי ומן הפרוטוקולים אפשר לצייר תמונה חלקית. הבת, אסתר-לאה ברקוביץ, הואשמה על ידי אביה כי גנבה חפצים מביתו. ככל הנראה מינה הוועד ועדה שחקרה את הבת ומסרה בשמה את טענותיה:

אני נמצאת עתה במצב כזה (היריון) שמאוד נחוץ לי כרים אחדות, ורק על פי ההכרח נאלצתי להיכנס לבית אבי ולקחת שתי כרים ואמבטי בשביל וולד קטן, מלבד זה לא לקחתי כלום, בתור עד אני מעמידה את הגברת אזרליטן, היושבת בבית אבי.²

נוכח מצבה של אסתר-לאה החליט הוועד לפטור אותה מעונש, לקרוא לאביה ולבקשו כי ישלים עם בתו. אל הישיבה הבאה הגיע האדון הויזנר, אביה של אסתר-לאה. הוועד הקריא בפני הויזנר את תלונת בתו, שבה היא טוענת כי בעת שהייתה נסערת וכועסת הוציא ממנה כתב התחייבות שלא תדרוש לעולם מאביה שום דבר, וכעת היא מבקשת את כתב ההתחייבות בחזרה. הויזנר הסביר לוועד כי

1 פרוטוקול ועד המושבה מיום י"ב בטבת תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

2 פרוטוקול ישיבת הוועד מספר 105, מיום 24.4.1916, ארכיון זכרון יעקב.

אין שום ערך כספי לכתב ההתחייבות, כי הוא "מכיל רק כעין וידוי והודאה מבתו שהיא מכירה באשמתה שחטאה נגד אביה ואמה"³. בנוסף הודיע כי הוא אינו מקבל בשום אופן את דרישת הוועד שישלים עם בתו.

דוגמאות אלו מתארות מצב שהיה רווח במושבות בעליות הראשונות של פנייה אל ועדי המושבה בכל נושא שהוא. בשנות העליות הראשונה והשנייה נוסדו עשרות מושבות שהתיישבו בהן מאות משפחות. משפחות אלו ייסדו חברה עברית אשר לה מאפיינים ייחודיים המבדילים אותה מהחברה היהודית שחיה בגולה. הגוף שניהל את עסקי המושבה ותושביה היה ועד המושבה, והנושאים שבהם עסק היו רבים ומגוונים, והם הקיפו כמעט את כל תחומי החיים.

במאמר זה נבחן את מידת מעורבותם של בני המושבה ושל ועד המושבה בענייני הפרט ובענייני משפחה, ונראה כיצד השפיעה מעורבות זו על המשפחה בכלל ועל המושבה בפרט. נבדוק שאלה זו תוך התמקדות בסיטואציות של משפחה במשבר: מריבות, אלמנות ויתומים, ואלים במשפחה. מטבע הדברים מדובר בנושאים רגישים אשר לא פעם הושקו ונדחקו אל מתחת לשטיח. הדוגמאות לקוחות בעיקר מפרוטוקולים של ועדי מושבות וכן מספרי זיכרונות ומעיתוני התקופה.

ועד המושבה

ועד המושבה היה גוף ניהולי בן שלושה עד שבעה חברים קבועים ובראשו עמד יושב ראש. ישיבות הוועד השתמרו כולן בספר הפרוטוקולים ונחתמו לעתים בחותם הוועד. בשיא פעילותו היה הוועד מתכנס אחת לשבוע ואפילו יותר, ובימים כתיקונם רק אחת לחודש או פחות. הוועדים נבחרו על ידי המתישבים אחת לשנה או שנתיים, ובתום כהונתם נערכו בחירות חדשות.⁴

ועד המושבה מזכיר במידה מסוימת את ועד הקהילה שהיה בקהילות השונות במזרח אירופה שבהן היה מקובל שהנהגת הקהילה הייתה גוף מצומצם – בין שלושה לשישה אנשים, הקרויים "פרנסים" או "ראשים".⁵

3 פרוטוקול ישיבת הוועד מספר 106, מיום 25.4.1916, ארכיון זכרון יעקב.

4 ש' לנגבוים, "ועדי המושבות ותורמתם להתפתחות המושבות הראשונות 1882–1918", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17.

5 על כך ראו מ' אלון, למהותן של תקנות הקהל במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 17; י' כץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 101–106.

לוועד היה ספר תקנות ובו הופיע המצע האידיאולוגי של המושבה. התקנות כללו את הנושאים האלה: תכנון פיזי, שירותים ציבוריים, תכנון כלכלי, התנהגות והליכות סדרי השלטון.⁶ ספרי תקנות התחברו לעתים סמוך להיווסדות הוועד, ולעתים מספר שנים מאוחר יותר, והם היו הבסיס החוקי לפעילותו. התקנות הגדירו את תפקידיו ואת סמכויותיו של הוועד, וכן את סדרי החיים במושבה שעל הוצאתם לפועל הוא היה מופקד.⁷

חברי הוועד דנו בכל הנושאים שהטרידו את חברי המושבה: עניינים הקשורים לרוח: חינוך, דת; עניינים הקשורים לאורח החיים, כמו שחיטה, כלכלה, בנייה, בירוקרטיה; ועניינים הקשורים לחיי המשפחה. היטיב לתאר זאת האיכר-סופר סמילנסקי בכתבו על הוועד ברחובות:

לכל בני המושבה היה הוועד פָּאָב. כל מי שנתון היה בצרה, אם בצרה כלכלית ואם בצרה משפחתית, בא לפני הוועד להשיח את מצוקת לבו. מה שלא גילה אדם גם לחברו, גילה לוועד, ואנשי הוועד היו נכנסים תמיד בעובי הקורה של הענין ועוזרים ככל שהשיגה ידם; והעובדה, שיש מי-שהוא שבפניו אפשר לגלות את צרת הלב וגם לשמוע מילת עידוד חמה, בעצם עובדה זו צפונה היתה ברכה רבה.⁸

תיאורו של סמילנסקי מבטא למעשה את המצב הייחודי של בני המושבה. רוב המשפחות במושבות היו משפחות גרעיניות, ללא תמיכה של משפחה רחבה, שלרוב נשארה בגולה. לא תמיד היו גם קופות תמיכה קהילתיות כפי שהיה נהוג בקהילות אירופה. המושבה למעשה הייתה "המבוגר האחראי" שלקח אחריות בשעת הצורך. המושבה ראתה במתיישבים בני משפחה אחת גדולה, ומשום כך הרשו לעצמם חבריה להיות מעורבים בעניינים שנחשבו לפרטיים.

6 לנגבוים (לעיל הערה 1), עמ' 23–24.

7 שם, עמ' 21. על תקנות המושבות הראשונות: פתח תקווה, ראשון לציון, יסוד המעלה וראש פינה, ראו י' שביט, "תקנות המושבות הראשונות: מתקנות 'הקהל' לניסיון באוטופיה מעשית", קתדרה 72 (תשנ"ד), עמ' 327–345.

8 מ' סמילנסקי, פרקים בתולדות היישוב, חלק שני, תל אביב תש"י, עמ' 23–24. מעניין לראות כי בחיבור שכתב סמילנסקי בשנת תרס"ט (1909) הוא התייחס לתופעה של התערבות הוועד בכל התחומים באופן שלילי: "יש שהוועד מתחיל להתערב בעניינים פרטיים, של חבורות ושל אנשים פרטיים ונעשים סכסוכים [...] במקום אחר הלכו חברי הוועד לביתו של איש פרטי לעשות אצלו 'בדיקת חמץ'! יש מקומות שהוועדים חולמים למשל, לברוא גם צנזורה לקריאות שעושים הצעירים, בכדי לעצור בעד דעות מפסידות שלא תפשטנה בקהל". ראו מ' סמילנסקי, "הישוב החדש" (השקפות ורשימות). פרק א: מושבות הגליל, העומר, כרך שני (תרס"ט), עמ' 18.

על פי הכתוב בפרוטוקול ועד פתח תקווה העניק הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מי שכינה כרב המושבות, לוועדי המושבות מעמד של בית דין: מעירים כי על פי הוראת הגאון מרן ר' אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א נחשבים בתור בי"ד אסיפה כללית של המושבה, ועד המושבה והמועצה או ועד המושבה והחלטותיהם שנתקבלו כרב דעות בעניני הנהגת המושבה או בענינים שבין איש לרעהו אין בד"צ אחר יכול לבטל אם רק אין בזה משום הפרת חקי התורה העיקריים.⁹

כלומר מבחינת הרב קוק שימש הוועד כמוסד המשפטי המרכזי שעל פיו נקבעו החוקים והכללים של המושבות. הוא כתב אף את הדברים באיגרת לוועד המושבה של רחובות בשנת תרס"ו: "דעתי תמיד חזקה לאשר את המשטר הפנימי במושבות, ולהרגיל לזה את בנינו".¹⁰

יש פה חידוש, שככל הנראה, הושפע מההתיישבות בארץ ישראל: המוסד המשפטי המרכזי הוא ועד שלא קיבל בהכרח את החלטותיו על פי דין תורה. זהו ביטוי לשינוי במוקדי הכוח של החברה במושבות: לא עוד רבנים המחליטים בעבור הציבור על פי דין תורה, כי אם מוסד שיפוטי שחבריו נבחרו באופן דמוקרטי, והוא עצמאי בפסקיו. עם זאת, יש לשים לב להסתייגות שהוסיף הרב; אין לבטל את החלטות הרב אלא אם אלו סתרו את חוקי התורה העיקריים. מה היו חוקי התורה העיקריים? התשובה לשאלה זו היא תלוית פרשנות.

לרשות הוועד עמדו מספר מנגנוני אכיפה: קנסות כספיים, מניעת הטבות חברתיות, מניעת שירותים ציבוריים, מניעת העסקה, פנייה לערכאות עליונות (כמו ועד המושבות, יק"א ופיק"א), הוצאה לפועל ללא הסכמת האיכר, איום בגירוש ובנישול.¹¹ אמצעי אכיפה אלה מזכירים את אמצעי האכיפה שהיו מקובלים בקהילות במזרח אירופה. עם זאת, השתמשו שם באמצעים שלא היו מקובלים בארץ: חרם והסגרת יהודי לידי השלטונות.¹²

9 פרוטוקול ישיבת הוועד מיום כ"ה באב תרע"ה, ארכיון פתח תקווה, 1.1.2/168, פריט 32.
10 הרב אי"ה קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' לב. בתשובה לשאלה באילו תנאים יכול מתיישב לפנות לדין תורה, השיב הרב: "וכבר הנהגתי במושבות, שכל יחיד כשהוא תובע מהוועד, יסדר תחילה דבריו בכתב והוועד ירשום את תשובותיו, ואח"כ הננו מחליטים אם דברים כאלה ראויים להיות מוצעים לפני דין תורה". ראו הנ"ל, ב, עמ' צח.
11 לנגבוים (לעיל הערה 1), עמ' 28-29.
12 כץ (לעיל הערה 5), עמ' 124. על סמכות האכיפה של ועדים בקהילות יהודיות במזרח אירופה, ראו מ' אלון, "סמכות ועוצמה בקהילה היהודית: פרק במשפט הציבורי העברי", שנתון המשפט העברי ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 7-34; הנ"ל, "שלטון הקהילה ויחסי

להלן נבחן את סוגיית ההתערבות של ועד המושבה בענייני משפחה פרטיים תוך התמקדות במספר מקרים. באמצעות בחינה זו אפשר יהיה להסיק מסקנות לגבי החברה במושבות המתהווה בארץ ישראל, וכן לגבי האינטרסים של בני המושבה, שלא תמיד תאמו את האינטרסים של המשפחה שענייניה נדונו בישיבות הוועד.

טובת המשפחה או טובת המושבה, מה קודם? רצח יעקב אברמוביץ

מקרה רצח שאירע בראשון לציון והשפיע על כל בני המושבה התרחש בשנת תרס"ב. ביום כ"א באלול תרס"ב (1902) נרצח יעקב אברמוביץ, בנו של מנחם מנדל אברמוביץ, על ידי בן למשפחת רוק, משפחה ערבית-נוצרית מיוחסת מיפן. הנרצח הותיר אחריו אלמנה, רוזה-רייזל, ובת, רחל. הרוצח נמלט אך נשפט שלא בפניו ונידון לחמש-עשרה שנות מאסר. שנים אחדות הוא נדד ממקום למקום בארץ ובחו"ל, ולבסוף, לאחר התערבותם של נכבדים ערבים, הושג פיוס בין הרוצח ובין אלמנתו של אברמוביץ. הרוצח פיצה את האלמנה בסכום של עשרת אלפים פרנק זהב.¹³

שאלת הפיצוי שקיבלה האלמנה נידונה רבות בישיבות ועד המושבה במהלך שנת תרס"ח (1908). השאלה העיקרית שעמדה על הפרק הייתה אם ראוי להתפייס עם הרוצח ומשפחתו ולהסכים לקבל את כספי הפיצוי, או שמא יש להמשיך במשפט עד להכרעה בדבר אשמתו. עד להכרעה הסופית יש לוותר על הפיצוי בשל כבוד המושבה ומכיוון ש"בושה לנו אם נעמיד עצמנו כמו הפלחים למכור דם שפוך בכסף", כפי שאמר שמואל אוסטשינסקי בישיבת הוועד.¹⁴ שאלה זו חורגת מהתחום המשפחתי הפרטי, ולמעשה מתייחסת לסוגיה רחבה יותר: מה גובר – כבוד המשפחה או כבוד המושבה?

בני משפחתו של הנרצח, אביו, מנחם מנדל, ואלמנתו, רוזה-רייזל, השתתפו בישיבות והביעו את דעתם, אולם מן הפרוטוקולים עולה כי העניין המרכזי שנידון הוא כבוד המושבה שעלול להיפגע אם תסכים המושבה לקבל כסף תמורת

יחיד וציבור במשפט העברי", א' הלוי פיצ'ניק (עורך), שנה בשנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 209–237.

13 על סיפור רציחתו, ראו ד' יודילוביץ, ראשון לציון התרמ"ב–התש"א, ראשון לציון תש"א, עמ' 519–520.

14 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מספר 164, כ"ה באייר תרס"ח, ארכיון ראשון לציון. על שמואל אוסטשינסקי, ראו יודילוביץ, שם, עמ' 424.

דמו של הנרצח. החשש הגדול של חברי הוועד היה שהמושבה לא תצליח לזכות במשפט וכל הכסף שהושקע במשפט ירד לטמיון, וכן לא ייפסק פיצוי לאלמנה. על פי אחד מחברי הוועד, רוק, הנאשם ברצח, האמין כי יצא נקי במשפט, אך ידע כי המושבה לא תוותר ותגיש תביעה לערכאה גבוהה יותר. לכן העדיף לשלם עשרת אלפים פרנק.

מן הפרוטוקולים עולה כי בשלב מסוים חתמו אביו של הנרצח ואלמנתו על מכתב המבקש להשלים עם רוק ולקבל את הפיצויים, והם העבירו אותו לידי הנרי פרנק, פקיד הברון רוטשילד.¹⁵ ועד המושבה התנגד נחרצות להוצאת מכתב מסוג זה. בישיבת הוועד שנערכה בכ"ג באייר תרס"ח השתתף גם מנחם מנדל, אביו של הנרצח. הוא הודיע לחברי הוועד כי הוא מתחרט על כך שהעניק את חתימתו למכתב שהוציא לפרנק וכי הוא מתנגד לכל משא ומתן בין המשפחה ובין הרוצח.¹⁶ לטענתו ולטענת מרדכי אברמוביץ, אחי הנרצח, פקידות הברון היא זו שלחצה על המשפחה להגיע להסכם שלום עם הרוצח. לדבריו, הוא התנגד תמיד לצעד זה, אך הפקידים הנרי פרנק ואלברט ענטבי¹⁷ לחצו עליו לחתום על המכתב. בישיבה שנערכה לאחר מכן פנתה האלמנה אל הוועד וביקשה להבהיר כי היא חתמה על המכתב מתוך דאגה לבתה היתומה. לדבריה, היא נותרה בחוסר כול לאחר הרצח. האלמנה פנתה לוועד המושבה ולרב ביפו לעיין במצבה, ובקשתה לא נענתה. היא נסעה לפריו וקיבלה סכום כסף מיק"א שבעזרתו פתחה חנות כדי שתוכל להרוויח את לחמה.¹⁸ לטענתה, לאחר שהמשפחה הסכימה להשלים עם רוק, גם היא נתנה את הסכמתה. משום כך היא מבקשת להסיר מעליה את האשמה שהאשימו אותה על כך שהרשתה לבוא במשא ומתן עם רוק.¹⁹

סוף דבר: לאחר דיונים והתייעצויות (שכללו התייעצויות עם יק"א ועם בני מושבות אחרות) הוחלט להמשיך בתהליך הפיוס ולקבל את הפיצוי בסך עשרת

15 על הנרי פרנק, ראו יודילוביץ (לעיל הערה 13), עמ' 446–447.

16 פרוטוקול ישיבת הוועד מספר 163, כ"ג באייר תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

17 על אלברט ענטבי, ראו יודילוביץ (לעיל הערה 13), עמ' 447–448.

18 יק"א, החברה להתיישבות יהודים (Jewish Colonization Association), הוקמה בשנת 1891 על ידי הברון הירש והיו לה שלוש מטרות עיקריות: לעזור בקידום הגירה יהודית מאירופה ומאסיה ולייסד מושבות בחלקים שונים בצפון אמריקה ובדרומה, ובארצות אחרות למטרות חקלאיות, מסחריות ואחרות; לרכוש בכל חלק של העולם קרקעות להתיישבות; להקים התיישבויות חקלאיות או מסחריות על האדמות שנרכשו. עוד על יק"א, ראו י" כץ, החברה להתיישבות יהודים (יק"א) מאה שנות פעילות, 1891–1991, ירושלים תשנ"ה.

19 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מספר 164, כ"ה באייר תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

אלפים פרנק. ההחלטה התקבלה לאחר שחברי הוועד הבינו כי בכל מקרה יגיע המשפט, בסופו של דבר, לתהליך של פיוס ולתשלום פיצוי. אולם החלטה זו התקבלה תוך הסתייגות: הכסף שתקבל המשפחה כפיצוי לא ישמש בשום צורה שהיא לטובת האלמנה או היתומה "שהיא באמת עלבון למשפחה לקחת כסף מרוק לטובת היתומה".²⁰ משפחת אברמוביץ תקצה סכום של חמשת-אלפים פרנק לטובת היתומה, וכך יעשו גם המושבה ויק"א (סך הכול תקבל האלמנה עשרת אלפים פרנק). עוד החליט הוועד כי הכסף ישמש לבניית מוסד לזכרו של הנרצח, אך לא במושבה, כדי שזו לא תיהנה מהכסף. לבסוף ציינו חברי הוועד כי "המושבה ראשון לציון מביעה את צערה העמוק נגד המעשה שכבר נעשה בלי ידיעתה ונגד חפצה ורצונה, ובכאב לב אנוש היא מביעה בהכרה עמוקה כי איננה יכולה לשנות עתה את כל הנעשה בלי ידיעתה".²¹ כמו כן נכתב בפרוטוקול כי "האספה שבעת רצון והמשפחה אברמוביץ באה לידי הכרה ברצונה הטוב כי היא אשמה בכל העניין הנ"ל ומצאה לכפר האשמה ולהסיר הכתם מעליה בסך הגון לטובת היתומה".²²

מקרה זה מלמד, ללא ספק, על מעמדו של ועד המושבה המקנה לו את הזכות ואת החובה להתערב במקרים מסוימים גם באוטונומיה של המשפחה. הוועד ראה את עצמו למעשה כצד נוסף באירוע אף שלא נפגע ישירות. לחברי הוועד היו דעות שאותן הביעו, והצעות שאותן הציעו בנוגע למקרה. יש לזכור כי המושבה השתתפה במימון הוצאות המשפט ומשום כך יש להניח, סברו חברי הוועד, כי יש להם מעמד בסכסוך, מעמד המקנה להם את הזכות ואת החובה להביע את דעתם ולגבש עמדה בסכסוך. זאת ועוד, המושבה בכלל וחברי הוועד בפרט ראו ברצח הצעיר אברמוביץ פגיעה אישית בכבוד המושבה. הפגיעה והאבל מבחינתם לא היו שייכים רק למשפחת הנרצח כי אם לכל חברי המושבה, ומשום כך היה על הוועד להיות שותף פעיל בקבלת ההחלטות הנוגעות לרצח ולמשפט.

עוד עולה מן הפרוטוקולים כי בני המשפחה חשו אשמים, או כך נחשדו בעיני אחרים, על הסכמתם לפיוס, ולכן ראו צורך להבהיר את עמדתם ולהסביר כי הסכמתם ניתנה בעקבות לחץ של הפקידים למרות התנגדותם. גם האלמנה טענה

20 פרוטוקול ועד המושבה מספר 167, א' בסיוון תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

21 ש.ם.

22 ש.ם.

שהיא אינה אשמה ושאינן לה חלק בהחלטה להגיע לפיוס. נראה כי פיוס נחשב כבגידיה בערכי המושבה ופגיעה בכבודה.

פן נוסף העולה מאירוע זה הוא המתח בין האוטונומיה של המשפחה לאינטרס הציבורי של המושבה המיוצג על ידי הוועד. במילים אחרות, עד כמה על המשפחה הפרטית לשקול בהחלטותיה את כבודה של המושבה ואת רצונותיהם של חבריה, לעומת זכותם של חברי הוועד להתערב באוטונומיה המשפחתית. מן הפרוטוקולים עולה כי לחברי המושבה יש משקל לעמדתם, ולכן יש להם חלק נכבד בכל הנוגע לקבלת ההחלטות של המשפחה. כפי שצוין לעיל, אחת הסיבות העיקריות לכך שהמושבה התנגדה להסכם פיוס עם הרוצח היא בשל החשש לפגיעה בכבוד המושבה. פגיעה בכבוד המשפחה ומצבה הכלכלי כלל לא נידונו. יתרה מזו, אחד מחברי הוועד, לובמן, אמר בסיום הישיבה שבה הודיעו מנחם מנדל ובנו על חזרתם מחתימתם על המכתב, כי "שמח אני כי גם המשפחה התחרטה לכל השתוות השלום, למרות שיוכל היות כי חלילה יסבלו מזה המושבה או המשפחה, ונקיתי דמם לא נקיתי אות היא כי עוד לא מת רגש הלאום בתוך החלוצים הראשונים".²³ ביטוי להלך הרוח של חברי הוועד אפשר למצוא בקדימות שעשה לובמן בדבריו: מי שמופיע ראשון בדבריו של לובמן כעתיד להיפגע היא המושבה ולא המשפחה. הדבר יכול להעיד יותר מכל על הפיכת מקרה זה מפרטי לציבורי.

התמודדות עם אלימות במשפחה

דרך אחרת לבחון את התמודדות בני המושבה בכלל ואת חברי הוועד, בפרט בעניינים פרטיים, היא לבדוק כיצד התמודדו עם אלימות במשפחה. רוב המידע על אלימות במשפחה במושבות המצוי בידי הוא מפרוטוקולים של ועדי המושבות ומכתבות עיתונאיות. מן העדויות עולה כי התופעה הייתה קיימת, אך לא רווחת. יש להתייחס בעירבון מוגבל למספר העדויות שכן יש להניח שעל נושא כה רגיש לא כתבו הרבה, ואף ניסו להסתיר חלק מן המקרים. מצד שני, כפי שאוכיח להלן, לא חששו בני המושבות מלדון בנושא, ולא תמיד הסתירו את הדברים.

בשנת 1901 לאחר שעזב הרופא, ד"ר אהרון מאיר מזי"א, את עבודתו בראשון לציון ועבר לירושלים, ביקשו במושבה רופא שיחליף אותו. בתום חיפושים מצאו

23 פרוטוקול ישיבת הוועד מספר 163, כ"ג באייר תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

את הרופא, ד"ר שמעון ענטין, שהגיע לביקור בארץ בשנת 1897. בביקורו זה החליט להקדיש את חייו לרפואה. מאחר שלמד בגרמניה, סירבו השלטונות התורכיים להכיר בלימודיו ובניירותיו, והוא נאלץ לנדוד למצרים שהייתה תחת חסות בריטית, כדי לקבל את האישור המקנה לו את הרשות לעבוד כרופא.²⁴

כאמור, ב-1901 חתמה המושבה ראשון לציון על חוזה עם ד"ר ענטין והוא עבר לגור שם. הוא הגיע לראשון לציון כרווק, שם הכיר את יוהנה חיה לאה שמוליצי'נסקי, בת לאחת המשפחות המכובדות. השניים החלו להתקרב ולאחר זמן מה הוא הציע לה נישואין. הם נישאו והתגוררו בראשון לציון. על מה שאירע לאחר מכן אין התמונה ברורה.

בשנת תרס"ג (1903) נסערה המושבה ראשון לציון והתפלגה לשני מחנות. הסיבה לסערה הייתה ההאשמה שהואשם רופא המושבה, ד"ר ענטין, באלימות כלפי אשתו. המקרה נדון בישיבות הוועד, בעיתונות וכן הוזכר בזיכרונות בני התקופה. הגרסה המקובלת יותר ציירה תמונה של בעל המכה את אשתו. כך בזיכרונותיו של זרובבל חביב, בן המושבה (יליד 1894): "לא עברו ימים רבים ובין בני הזוג, שכנראה לא היו מתאימים, פרצה קטטה והבעל הרופא לא מנע מלהעליב את אשתו, ויש אומרים שמתוך כעס אף סטר על לחיה".²⁵ דיוני הוועד לא מצויים בידינו שכן הפרוטוקולים של הישיבות שהתנהלו מאפריל 1903 עד דצמבר 1903 חסרים בארכיון המושבה, אולם אפשר לדעת מה חשב הוועד על פי המכתבים ששלחו חבריו לרופא ולבני המושבה.²⁶

מן העדויות עולה כי המושבה נחלקה לשני מחנות: מיעוט האמין לגרסת האישה כי הוכתה על ידי בעלה, ואילו הרוב האמין לגרסת הרופא שלא הכה. הוויכוח הביא לפילוג משמעותי, ומחנה המיעוט, שגרס כי על הרופא לעזוב את המושבה, הקים ועד חדש וקרא לו "ועד ראשון לציון הנה הנם". כמו כן, כיוון שמפתחות בית הספר היו בידי מחנה הרוב, נאלץ מחנה המיעוט לשכור חדר בבית פרטי ולהזמין מורה לילדיו. המורה שהוזמן היה הזואולוג ישראל אהרוני מהמושבה רחובות. הפילוג בסופו של דבר נמשך שנה שלמה ובמהלכה היו במושבה שני ועדים ושני בתי ספר.²⁷ נראה שבמהלך תקופת הפילוג נוספו עניינים

24 "ד"ר שמעון ענטין", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, ט, עמ' 3299, 5237. ראו גם נ' וי' לוי, רופאיה של ארץ ישראל 1799–1948, זכרון יעקב תשס"ט, עמ' 81.

25 ז' חביב, זכרונותי מן המושבה, ראשון לציון תשמ"ו, עמ' 10.

26 אני מודה לגברת מירי ברניצקי מארכיון ראשון לציון שהפנתה אותי אל המכתבים הללו.

27 חביב (לעיל הערה 25), עמ' 11. ראו גם ארכיון ראשון לציון, תיעוד בע"פ, תיק זרובבל

אחרים שחלקו עליהם, וכך מה שהחל כבעיה משפחתית פרטית התפתח לבעיה של כלל המושבות.

האנשים שחשבו שעל הרופא לעזוב את המושבה לא הסתפקו בהקמת ועד ובית ספר נוספים; הם כתבו שני מכתבים נחרצים לוועד המושבה ובהם דרשו שהרופא יעזוב את המושבה. אם לא כן, הם הודיעו כי לא יכירו בענטין כרופא המושבה ויסרבו להמשיך להשתתף בהוצאות מימונו.²⁸ לאחר שראו שדרישותיהם לא נענות, שלחו מכתב אחרון:

שתי פעמים התרינו בכם בשמנו ובשם רבים מבני המושבה כי לא נוכל בשום אופן להשתמש יותר בהד"ר ענטין ובשתי הפעמים בקשנו מכבודכם לקבל ד"ר אחר למען מושבתנו ואחרי אשר מסרנו להוועד את שני המכתבים הנ"ל [...] ובכל זאת לא עשה הוועד דבר גדול או קטן בענין זה [...] לכן נתכבד להודיע בזה גלוי נגד כל קהל עדתנו כי לא נקבל עלינו הח"מ והחתומים על שתי המחאות הנ"ל שום אחריות בכל תקלה או סכסוך או היזק ממון אשר יבואו לרגלי סירוב הוועד להודיע להד"ר את החלטת הפקידות בכתב בענין הד"ר ענטין ונקיים אנחנו מכל מכשל ודין ודברים אשר יולדו מסכת אי סדרים בוועד המושבה.²⁹

שלושת המכתבים שנשלחו אל הוועד מלמדים על חשיבות העניין בעבור הכותבים. יש לזכור כי באותה תקופה חסרו רופאים במושבות ולא פעם נותרו מושבות ללא רופא,³⁰ ובלשונו של זרובבל חביב: "הרופא במושבה באותם הימים היה ציר התרבות ההולך לפני המחנה ומרכז סביבו את המשכילים נושאי תורת אבותיהם".³¹ למרות זאת מחנה המיעוט לא נרתע מהאפשרות שיישאר ללא רופא במושבה. האם נהגו כך משום שהאמינו לאשת הרופא וחשבו כי רק אם ינקטו צעדים דרסטיים ישיגו את מבוקשם? או שמא האמינו כי יש ממש בגרסתה כיוון שהייתה שייכת למשפחה מכובדת? ספק אם נדע. יתרה מזאת, האם לא חששו מפילוג המושבה ומן ההשלכות של מעשה זה? ייתכן שכן, אך אולי האמינו כי

חביב.

מכתב מיום 25 במרץ 1903, ארכיון ראשון לציון, תיק ע2 – 1/1 (10).	28
מכתב מיום 31 במרץ 1903, ארכיון ראשון לציון, תיק ע2 – 1/1 (10).	29
על הרופאים במושבות, ראו נ' לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ ישראל 1799–1948, חיפה תשנ"ח, עמ' 338–473.	30
חביב (לעיל הערה 25), עמ' 10.	31

בהיותם מנהיגי המושבה וראשיה יצטרפו אליהם עוד ועוד משפחות עד שהלחץ שיופעל על הוועד ישפיע והם יפטר את הרופא.

גם בדיווחים העיתונאים מה שבלט היה העיסוק בפילוג שאחז במושבה, וכך תואר העניין ב"השקפה": "בראשון לציון פרצה מחלוקת בשביל רופא המושבה [...] והמחלוקת הלכה וגדלה עד שנחלקה המושבה לשני מחנות [...] ורואים אנו במושבה אחת שני 'ועדים'... (שלוש הנקודות במקור. ר"ג)."³² דיווח זה כלל אינו מסביר מהי המחלוקת ועל שום מה פרצה. ההתמקדות היא בפילוג שחל במושבה. ייתכן שהכותבים התביישו לציין על מה נסבה המחלוקת. בכל מקרה, מה שהסעיר את המושבה היה הפילוג ולא סיבתו.

דיווח מפורט יותר אפשר למצוא בעיתון "היהודי" שיצא לאור בלונדון. הדיווח נמשך על פני שלושה גיליונות. בגיליון 42 דווח כך: "המושבה עתה כמקצה, לשתי מפלגות נתפלגו בני המושבה לרגלי הרופא ענטין. זה לא כבר היו רק עשר משפחות נגדו, ועתה נתוספו עליהן עוד משפחות. ויתר בני המושבה והפועלים שבעים רצון ממנו ומתאמצים כי ישאר על כנו."³³ בגיליון שאחריו פירט העיתון את הצעדים שננקטו נגד הרופא ואשר כללו פנייה אל הממשלה התורכית בטענה כי ענטין לא הוסמך ע"י רופאי קונסטנטינופול. הרופא נסע לירושלים וביקש את עזרתם של צירי רוסיה וגרמניה שהבטיחו לו כי לא יאונה לו כל רע, שכן הוא הוסמך ע"י רופאי רוסיה. בסיום הדיווח כתב המדווח: "בושה תכסה פנינו, כי בארצנו הקדושה יהיו מלשינים ומוסרים [...] ועוד לא נודע איך יפול הדבר."³⁴

הדיווח המעניין מופיע בגיליון 47. בדיווח זה מתגלה עניין חדש השופך אור אחר על התמונה:

בני ראשון לציון מריבים על דבר אשה אחת מבנות האכרים שהתאוותה תאוה להנשא לדוקטור, וכיון שהשיגה את תאוותה, מאסה מהר בהדוקטור שהוא גם רופא המושבה, ואחרי ריבות ומדנים כנהוג נתגרשה ממנו, אבל לא נעים לה להגרשה שהדוקטור הזה ישאר במושבה, כי היא המסכנה סובלת תמיד ממחלת עצבים ותהיה מוכרחה לשאול בעצת מגרשה ולהירפא על ידו. ותדבר על לב בני המושבה לפטר את הדוקטור

32 'מתוך המושבות', השקפה, כ"ד בסיוון תרס"ג, גיליון לו, עמ' 276.

33 היהודי, כ"ג בסיוון תרס"ג, גיליון 42.

34 היהודי, ל' בסיוון תרס"ג, גיליון 43.

ממשמרתו, ובני המושבה לא נאותו לה, כי הם מרוצים מאוד מהנהגתו והנהו גם רופא מומחה.³⁵

זוהי הפעם הראשונה והיחידה שיש התייחסות לאשמתה של האישה ולא אשמתו של הרופא. על פי דיווח זה הייתה למעשה כל תלונת האלימות תלונת שווא. מן הדיווח עולה כי המדווח אינו מקבל את גרסתה של האישה, והוא מכנה את מחנה המיעוט שהתפלג בכינוי "בני קורח": "אך בני קורח לא מתו – ותמצא גם היא גואלים ויסכסכו את ענייני המושבה ויתפרדו לכתה לברם, הביאו להם רוקח חדש ויפתחו בית מרקחת לעצמם ובקרוב יפתחו להם גם בית ספר".³⁶ אין באפשרותי לבדוק את מהימנות הדיווח הזה, כמו גם את מהימנות הדיווח על אלימות הרופא. מהדיווחים השונים עולה כי אין זה ברור לגמרי על מה הייתה המהומה: האם על אלימות במשפחה (אם הייתה), או על הרצון לסלק את רופא המושבה בשל עילה שקרית. לענייננו זה אינו חשוב, אלא ההשלכות שהיו למקרה זה על מושבה שלמה.

סוף דבר, לאחר שנה של פילוג, עזב ד"ר ענטין את המושבה בשנת 1904 ועבר ליפו. בשנת 1907 נשא לאישה את אנה, בתו של אשר זליג לבית רוטשילד. בשנת 1911 עבר לתל אביב וב-1917 – לרחובות.³⁷ בדברי ימי קורות ראשון לציון זכור ענטין כרופא שהתחבב על בני המושבה ונאלץ לעזוב.³⁸ על פי הנאמר לעיל ברור כי ענטין לא התחבב על כל בני המושבה, ויש להניח שמי שכתב את הדברים הם מקורביו.

ממקרה זה אפשר ללמוד כי בני ראשון לציון ראו באלימות במשפחה עניין רציני ביותר. הם לא היו מוכנים לעבור לסדר היום על פגיעה באישה. כידוע, בראשון לציון היו נשים אקטיביסטיות ופמיניסטיות. בעבורן ובעבור בני מושבה אחרים, הכאת אישה היא קו פרשת מים במושבה.

מקרה אלימות במשפחה מסוג אחר התרחש בגדרה בשנת 1909. גם שם הייתה המושבה כולה מעורבת, והעניין נדון בישיבות הוועד ודווח עליו בעיתונות. יש מספר גרסאות לאירוע, אבל הן אינן תואמות, ולכן קשה לצייר את התמונה המלאה. מכל מקום, המקרה אירע בקרב הפועלים התימנים בגדרה.

35 היהודי, כ"ח בתמוז תרס"ג, גיליון 47.

36 שם, שם.

37 ראו לעיל הערה 24.

38 יודילוביץ (לעיל הערה 13), עמ' 505; א' ויצברד, "מסכת הרופאים הראשונים בראשון לציון", קורות ו, יא-יב (אלול תשל"א), עמ' 746.

לפועל בשם מר דוד היו שתי נשים. האחת גרה אתו והשנייה, שהייתה רק בת שלוש-עשרה, נשארה בבית הוריה ברחובות. לדברי אביה, לא רצתה הצעירה ללכת לבית בעלה. על פי עדותו של אמנון הורביץ מגדרה, היה הבעל מכה את אשתו הצעירה, ולכן היא הייתה בורחת לבית אביה ברחובות.³⁹ מעניין לשים לב כי הורביץ קבל על אלימות הבעל כלפי אשתו, ולא על עצם העובדה כי נשא שתי נשים. משום שזו הייתה מקובלת בקרב יהודי תימן.⁴⁰ הבעל לא הסכים לוותר, הגיע לבית אבי אשתו וחטף את אשת האב שהייתה גם אחותו. הוא לקח את האחות בכוח והביא אותה לגדרה, מתוך תקווה שכך ישכנע את אבי אשתו להחזיר אותה אליו. עד כאן התרחשות האירוע במתחם המשפחתי.⁴¹

בעלה של האישה שנחטפה פנה אל ועד המושבה ברחובות והתלונן על העוול שנעשה לו, וציין כי הנחטפת היא אם לילדים רכים הזקוקים לטיפול. הוועד של רחובות פנה לוועד של גדרה בדרישה שישפיעו על החוטף שיחזיר את אחותו לבית בעלה. וכך תיאר אמנון הורביץ את פניית ועד המושבה של רחובות לוועד המושבה של גדרה:

באחד מלילות מוצאי שבת, שבהם נוהגים הינו לקדש אספות בענייני המושבה, וכל בני המושבה ישבו על מדין בבית הספר, המקום שהיה נועד גם לאספות, וקול רעשם של אופני עגלה המרצדים עם חשוקיהם המפורזלים על סלעי רחובה של המושבה, הגיע לחדר האספה, ולפתע הופיעו לפנינו מבלי כל הודעה מוקדמת, כמה מחברי ועד המושבה רחובות ובראשם משה סמילנסקי. בצעדו האיטי הישיר אל יושב ראש האספה, ועוד טרם הספקנו לעמוד על כונתו ולנחש מה קרה כאן – עמד ממולנו דפק נמרצות באגרופו בשולחן וירעים, כשעיניו מזרות זיקים: הקדים – בספור ענין האישה ובעלה וגמר בקריאת אזהרה: - 'הכגבעה בשעתה תהיה גדרה, – ומעשה פלגש בגבעה יחזור בגדרה הביל"ויית – ואתם שותקים. הנשמע כדבר הזה בישראל?⁴²

39 אמנון הורביץ, "משה סמילנסקי במלאת לו בז' באדר תש"ט 75 שנה", סיפורי פולקלור על גדרה והביל"ויים, ארכיון ציוני מרכזי 15/60/164.A.

40 על כך, ראו ר' גרין, "עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882–1914", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ב, עמ' 245–250.

41 תיאור האירוע לקוח משני המקורות: אספת הוועד של גדרה מיום ז' בתמוז תרס"ט, ארכיון גדרה, תיק עולי תימן; הורביץ (לעיל הערה 39).

42 הורביץ (לעיל הערה 39).

מעשה פילגש בגבעה מתייחס לאירוע שתואר בספר שופטים (פרקים יט–כא), ובמוקדו איש משבט לוי שנקלע עם פילגשו לעיר של בני שבט בנימין, שם נאנסה הפילגש באכזריות על ידי בני העיר. ההקבלה העולה מדבריו של סמילנסקי היא שאם לא יסייעו בני גדרה להשיב את האישה החטופה לידי אביה, הרי שהם שותפים לדבר עברה כפי שהיו בני העיר גבעה שאנסו את הפילגש. הקבלה זו בוטה, אך יש להניח שזו הייתה כוונתו של סמילנסקי; אולי אם יזעזע את בני גדרה הם יאותו לסייע לאישה.

עוד כתב הורביץ כי הוא וחבריו ידעו שאין הם אשמים במעשה, שכן "גם השתדלנו בכונה תחילה שלא להתערב בסכסוך המשפחתי העדתי הזה. למען לא יאמר שהנני נוהגים שררה בעדה הצעירה בהחשיבנו עצמנו כבעלי מיצר במקום. כולנו ידענו כי לא צדקו בני רחובות בהטילם את האשם והאחריות עלינו".⁴³ בכל זאת הוא מסביר, כי החליטו חברי ועד גדרה לגשת אל הבעל משום ששוכנעו מדבריו של סמילנסקי.

הוועד של גדרה דיבר על לבו של הבעל ושכנע אותו להחזיר את אחותו, אך לבעל היה תנאי אחד: שהוא יהיה זה שיחזיר את אחותו לבית בעלה. חברי הוועד של גדרה חששו מכך שכן ראו את כעסו, והם חששו שאם יחזיר את האישה בעצמו תפתח מריבה אלימה. משום כך החליטו בוועד שלא הוא יחזיר את אחותו. הוא סירב לקבל את החלטת הוועד והגיב באלומות (הוא פגע באחד האיכרים ובאחד הערבים שהיו באזור. בני המושבה חששו מאוד מנקמת דם, ולכן פנו אל השלטונות התורכים. מעשה זה גרר ביקורת רבה בעיתונים).⁴⁴

מהמקרה הנ"ל ניתן ללמוד כי בני המושבה ברחובות, שחשו שמישהו פגע בכבוד אחד מהם, לא היססו ופנו אל ועד המושבה של גדרה בדרישה לתקן את העוול. זאת ועוד, גם אופן התמודדות בני המושבה עם האירוע מדגישה את היחסים בין בני העדה התימנית לבני העדה האשכנזית. על פי עדותו של הורביץ, בני גדרה התלבטו בתחילה אם להתערב בכלל "בסכסוך המשפחתי העדתי הזה", או למצוא לו פתרון בתוך העדה עצמה. ייתכן בהחלט שאלמלא הגיעו בני המושבה רחובות ודרשו את התערבות ועד המושבה של גדרה, המקרה לא היה יוצא מתחום הפרט של המשפחה. נראה כי מבחינת בני המושבה רחובות, פגיעה

43 שם.

44 אגב, "מיפו", הצבי, י"א בתמוז תרס"ט, גיליון 107, עמ' 2; "מקרה מעציב", הצבי, י"ב בתמוז תרס"ט, גיליון 108, עמ' 2; בן דוד, "המאורע בגדרה", הצבי, ט"ז בתמוז תרס"ט, גיליון 112, עמ' 2.

באחד מבניה מהווה פגיעה בכל המושבה, ומשום כך נזעקו חברי הוועד לטפל בעניין.

התמודדות המושבה רחובות עם אונס

אליהו זאב לויין אפשטיין, שהיה ממייסדי אגודת "מנוחה ונחלה" שייסדה את המושבה רחובות,⁴⁵ תיאר בזיכרונותיו אירוע של אונס שהתרחש במושבה בשנתה הראשונה (1891). ככל הידוע לי מדובר במקרה האונס המתועד הראשון שאירע במושבות.⁴⁶ המקרה מתואר גם בספרו של עמוס דניאלי על משפחתו במושבה.⁴⁷ אחד האיכרים במושבה, בעל משפחה, בית, כרם וכרכרה, הסיע בכרכרתו נוסעים מרחובות ליפו ובחזרה. באחד הימים, לאחר שסיים להוריד את כל הנוסעים בראשון לציון מכרכרתו נשארה בה אישה אחת, אשת אחד הפועלים ברחובות. מעט אחרי ראשון לציון הוא התנפל עליה ואנס אותה. כעבור יומיים נודע הדבר על ידי אחת משכנותיה. כששמע בעלה את שאירע ביקש לנקום באנס ולדקור אותו. ברגע האחרון הצליחו בני המושבה להניא אותו ממעשיו תוך הבטחה כי הפושע יעמוד לדין.

חברי הוועד, בראשותו של לויין-אפשטיין, שמעו את גרסאות שני הצדדים. הנאשם הכחיש את ההאשמות מכול וכול. כיוון שהיה מדובר בעניין רגיש מאוד החליטו חברי הוועד להעמיד את הנושא להצבעת כל בני המושבה, ובלשונו של לויין-אפשטיין: "זה היה המקרה הראשון והאחרון של דיני נפשות במושבה שלנו, במשך עשרות השנים שאני עמדתי בראש הוועד. ולא הייתה לנו דוגמא ולא קבלה איך להתנהג במקרה בלתי טהור זה. לא חפץ הוועד לקחת את אחריות המשפט על עצמו".⁴⁸ באספה הכללית שנערכה הוחלט על ידי החברים, למעט שניים, כי על הנאשם לעזוב לאלתר את דירתו ואת המושבה.

הנאשם סירב לקבל את גזר הדין ופנה אל הקונסול הרוסי ואל הממשלה התורכית בבקשה שיסייעו לו. אולם שניהם דחו את בקשותיו. לאחר מכן פנה אל הרב נפתלי הרץ הלוי ביפו, אך גם הוא הצדיק את פסיקת הוועד. לבסוף פנה הנאשם בניסיון אחרון לפקיד הברון בראשון לציון, וזה לא דחה אותו וביקש

45 ראו אודותיו "אליהו זאב לויין אפשטיין", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו, א, עמ' 78.

46 על מקרה האונס הראשון שאירע בתל אביב בשנת 1913, ראו ל' בילסקי וא' ורבין, "עיר קטנה וניסיון אונס אחד", זמנים 98 (2007), עמ' 20–31.

47 ע' דניאלי, מלכה ללא כתר: סיפור על מושבה ומשפחה, ירושלים תשס"ו, עמ' 71–72.

48 אז"ה לויין-אפשטיין, זכרונותי, תל אביב תרצ"ב, עמ' 187.

מוועד רחובות לרכך את הגזרה. הוועד סירב והנאשם עזב את המושבה.⁴⁹ לאחר שעזב הנאשם את המושבה פנה לויין-אפשטיין לאשתו של הנאשם ומסר לה כי על פי פסק הדין של האספה הכללית, גם היא צריכה לעזוב את המושבה. לויין-אפשטיין אינו מסביר מדוע גם האישה הוכרחה לעזוב שהרי אין היא אשמה במעשיו של בעלה. ייתכן שהסיבה לכך היא החלטת האישה להישאר בקשר עם בעלה. בני המושבה, לעומת זאת, ביקשו להשכיח כל זכר לאירוע, ולכן הורו לה לעזוב.

האישה התנגדה להחלטה ואמרה שאין בכוננתה לעזוב: "גם אם העולם כלו יהפוך לתהו ובהו, מן המושבה לא תזוז". בתגובה הוטל עליה חרם: "כולם נתרחקו מעליה. איש מבני המושבה לא דבר עמה דבר, ואפילו צרכי נפש לא מכרו לה". לבסוף החליטה האישה לעזוב.⁵⁰ רכוש של המשפחה נמכר במחיר הוגן, והסכום הועבר לידה במלואו. האישה הצטרפה לבעלה, והשניים עברו לגור עם ילדיהם באחת ממושבות הגליל.⁵¹

במאמר על ניסיון האונס הראשון בתל אביב (1913) דנות ליאורה בילסקי ואנאלו ורביץ בהשלכות של המקרה. לדבריהן, ניסיון האונס הזה הציג דילמה קשה לאנשי ועד השכונה. בלא משטרה, בלא בית מעצר ובלא משפט פלילי אוטונומי לא הייתה להם אפשרות לענוש כהלכה את העבריין. ניסיון האונס חשף את המגבלות הקשות שהיו לקהילה העברית תחת שלטון התורכים.⁵² אפשר לומר כי ניתוח זה מתאים גם למקרה האונס ברחובות. ניתן להניח שאחת הסיבות להתלבטותו של לויין-אפשטיין, שעליה סיפר בזיכרונותיו, הייתה התהייה אם להסגיר את הנאשם לשלטונות התורכיים (על פי מערכת המשפט העות'מאנית, עונש על ניסיון לאונס היה עד שבע שנות מאסר ועל אונס – עד חמש-עשרה שנות מאסר).⁵³ ועד תל אביב החליט לגרש את הנאשם מן הארץ, ואילו ועד רחובות החליט לגרש אותו מהמושבה. בשני המקרים ניסו לטפל בעניין במסגרת הקהילה

49 שם, עמ' 188.

50 שם, עמ' 189.

51 דניאלי (לעיל הערה 47), עמ' 72.

52 בילסקי וורביץ (לעיל הערה 46), עמ' 27. הוויכוח על עונשו של הנאשם בניסיון האונס מוצג בספרו של נחום גוטמן: "מה יש לדבר. למשטרה התורכית לא נמסור אותו. ננהל את עניינינו בינינו לבין עצמנו. אנחנו ציבור, וצבור צריך שיהיה לו בידיו כל המוסדות שהוא נצרך בהם לשלומנו", ראו נ' גוטמן, עיר קטנה ואנשים בה מעט: סיפורים על ראשיתה של אחוזת בית, תל אביב 1999, עמ' 120.

53 בילסקי וורביץ (לעיל הערה 46), עמ' 27.

האוטונומית, ולא להעביר את הטיפול לידי השלטונות התורכיים. צריך לזכור, שהסגרת פושע לידי השלטונות הגויים באירופה גם אז נחשבה לצעד חריג. על פי ההיסטוריון יעקב כץ, הסגרת יחיד לידי השלטונות הלא יהודיים שימשה בידי הקהילות רק כאמצעי איום אחרון.⁵⁴

עניין אחר העולה מהאירוע ברחובות הוא החרם הספונטני שהכריזו בני המושבה על אשת הנאשם וילדיו. על אף שלכאורה לא הייתה האישה קשורה למקרה החליט הוועד כי היא צריכה לעזוב את המושבה יחד עם בעלה. ככל הנראה החלטה זו התקבלה כדי להימנע ממצב לא נעים בין משפחת הנאנסת ומשפחת הנאשם באונס. למעשה אכפו בני המושבה את ההחלטה שהתקבלה באספה הכללית לאחר שלוין-אפשטיין אמר לאישה שאינו מתכוון להכריחה לעזוב. כלומר מקרה זה מלמד כי לבני המושבה, כחברה, היה כוח לאכוף את החלטות הוועד.

סיכום

מאמר זה דן במעורבותם של בני המושבות ושל הוועדים בענייני הפרט. מן העדויות אפשר להסיק כמה מסקנות. ראשית, תפיסת המשפחה בבסיסה היא מסורתית-הלכתית. אפשר לראות זאת בדרכי ההתמודדות של בני המושבה עם בעיות משפחתיות. ועד המושבה הפך לסמכות לצד הרבנים.

להבדיל מוועד הקהילה באירופה לא היה בארץ ישראל מעמד של הרבנים מרכזי. אם באירופה היה הרב בכל קהילה שותף לקבלת ההחלטות ולדיונים השונים, הרי שברוב המושבות כלל לא הייתה משרת רב, והיו אלה חברי הוועד שקיבלו את ההחלטות בעצמם. עם זאת, במקרים שבהם התקשו חברי הוועד להכריע או לאכוף את החלטתם הם פנו אל בתי הדין הרבניים ביפו ובירושלים. כלומר הפרדה לא הייתה מוחלטת, ואפשר לראות כאן ניסיון ליצור מערכת חדשה שאינה נקבעת על ידי הרבנים. אפשר לראות בכך ביטוי לחילוניות שהחלה להתפתח בחברה של בני המושבות, שעל אף אורח החיים הדתי של חבריה חל בה שינוי. כמו שינויים אחרים, כך גם שינוי זה היה הדרגתי וניתן לראות למשל שבמוכרת בתיה שהייתה מושבה שמרנית עדיין הייתה הפנייה אל הרב ואל בית הדין, והם גם כתבו את תקנות המושבה.

54 כץ (לעיל הערה 5), עמ' 128–129. על דרך אחרת להתמודדות עם מקרה של אונס שהתרחש בשנת 1912, ראו מאמרו של נ' ברון, "יפו 1912: הרב קוק ו'ששת טובי העיר' דנים בפרשת אונס נערה במאה שערים בירושלים", קתדרה 142 (תשע"ב), עמ' 75–112.

שנית, דרכי ההתמודדות של הוועדים עם המקרים שהובאו לפנייהם דומות לדרכי הפעולה של ועדי הקהילות באירופה. אמצעי האכיפה שעמדו לרשותם היו דומים: קנסות כספיים, מניעת הטבות חברתיות ושירותים ציבוריים, גירוש מהמושבה ופנייה לערכאות עליונות, ובמקרים קיצוניים, הסגרה לשלטונות הגויים וחרמות. ההבדל היה באופי השירותים הציבוריים וההטבות הציבוריות שנמנעו, שהיו ייחודיים לחיים בארץ ישראל, למשל מניעת קטיף פרדס. מהעדויות שהובאו לדעתי אפשר לראות את האופי העברי של המושבה בכמה נקודות. ראשית, עצם הפנייה אל הוועד שהיה הגוף שניהל את כל ענייני המושבה והיה בעל אופי עברי, כפי שעולה מהדברים שנכתבו בפתח ספר התקנות של ראשון לציון:

מטרת מיסדי המושבה להיטיב המצב החומרי והמוסרי של בני העדה, והיו למופת לאחינו בני ישראל הבאים להאחז באה"ק (ארץ הקודש). לעורר לבות לבנו עמנו לשוב א"י ובנין הריסת הלאום, ולעזור בכל יכלתם למיסדי מושבות אחרות בעצה ובפועל.⁵⁵

או בספר התקנות של פתח תקווה:

גם זו ראינו בזמני נסיוננו המעטים, כי חסרו לחברתנו תקנות קבועות וסדרים נכונים, אשר על פיהם תתנהג, ויהי הדבר הזה לנו לפוקה ולמכשול, כי איש איש פנה לדרכו, ויפרוץ הריב, ותרכינה המחלוקות, עד כי נתקעקע הישוב הקטן אשר יסדנו – ותעזב הארץ.⁵⁶

פנייה אל גוף זה מלמדת על הרצון של בני המושבות לייסד חברה חדשה, עברית, שתוכל לטפל בכוחות עצמה בבעיות העולות.

שנית, הרצון לשמור על אופייה המוסרי והעברי של המושבה בא לידי ביטוי בדרכי הטיפול בבעיות המשפחתיות. אפשר לראות זאת בסירוב המושבה רחובות ומושבות הגליל למנות את המשורר שאול טשרניחובסקי כרופא המושבה כיוון שנשא אישה גויה,⁵⁷ או בסירוב של ועד המושבה בראשון לציון לקבל את כספי הפיצוי על רצח אחד מבניה, בנימוק כי אל לה למושבה עברית לקבל כופר מערבי ("אות היא כי עוד לא מת רגש הלאום בתוך החלוצים הראשונים").⁵⁸

55 מ' אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 35.

56 י' יערי, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח תקווה תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' מח.

57 גרין (לעיל הערה 40), עמ' 221.

58 פרוטוקול ישיבת הוועד מספר 163, כ"ג באייר תרס"ח, ארכיון ראשון לציון.

עניין אחר המתקשר לנושא הוא המניע שעמד מאחורי המעורבות של הוועד והמושבה בחיי המשפחה הפרטית. לא פעם עלתה מדיוני הוועד המשוואה: טובת המשפחה מול טובת המושבה, והשאלה הייתה מה קודם. לפחות בחלק מן המקרים המניע הוא החשש מפני פגיעה בכבודה של המושבה ובשמה הטוב. כך למשל במקרה של אלמנת אברמוביץ מראשון לציון או במקרה של הבעל התימני שנשא שתי נשים מגדרה. החשש לשמה הטוב של המושבה הוא שהוביל להחלטות שהתקבלו, והוא זה שהניע את כל דרך ההתמודדות. תופעה זו היא המשקפת באופן הטוב ביותר את הגבול שהיטשטש בין הפרט לציבור. לא פעם מה שהיה חשוב לבני המושבה יותר מחייהם הפרטיים היה הדרך שבה יראו אחרים את המושבה ואת המתרחש בה.

עוד עולה, כי אופייה המסורתי של המשפחה הוא שהיווה את התשתית לאופייה המסורתי של המושבה. כלומר, עצם העובדה שרוב המשפחות במושבות המשיכו לנהל אורח חיים מסורתי הובילה לכך שגם דרכי הטיפול בבעיות היה מסורתי על פי הדין העברי.

המקרים שתוארו במאמר מלמדים על המצוקות המשפחתיות שהיו קיימות במושבות. מצוקות כאלה קיימות בכל המקומות, אולם החידוש הוא בהתמודדות של בני המושבה ושל הוועד. פעמים רבות שימשו בני המושבה כמשפחה אחת גדולה של חברה. כיוון שרוב המשפחות הגיעו למושבות לבדן הפכה המושבה למשפחה המורחבת והעוטפת. אולי זו הסיבה שבגללה הרשו לעצמם בני המושבה להשתתף באירועים פרטיים ומשפחתיים של חבריהם, דבר המלמד על סולידריות של בני המושבה. וכמו שהיו שותפים מלאים לשמחות, כך גם לקשיים ולמצוקות.

נחתום בדבריו של מרדכי בן הלל הכהן המבטאים את שחשו אנשי התקופה לגבי המשפחה הפרטית בתוך המרחב הציבורי:

כלנו באנו אנחנו ומשפחתנו, באנו אל ארץ ישראל לרשתה ולהתנחל בתוכה. איש איש מאתנו, כאשר אמרתי, כמעט לא ידע את עברו של השני, אבל הייתה ההכרה הפנימית בלב כל אחד מאיתנו, כי הנה במקום הזה נקרו ונפגשו אחים, אחים לעבודה משותפת, חברים וקרובים לעבודה גדולה ואחראית, שעלינו למלא אותה שכם אחד. ומאליהם נוצרו בין כל אלה אשר הזכרתי בשמותיהם יחוסים, אשר כמוהם תמצאו אך בקרב בני משפחה אחת, ובאמת טעמנו כלנו טעם משפחה מן הסוג הנעים והנוח [...] ואם, חלילה, באחת המשפחות קרה אסון: מחלה או שמועה רעה,

היה המקרה משפיע על מצב הרוח של כל הבתים המאוחדים, על כל אלה המשפחות הרחוקות שהתקרבו במקום הזה, והטוב והרע משותפים הם לכל הבתים והמשפחות, כקטן כגדול. כי גם בין הילדים שלנו נוצר יחס משפחתי בינם לבין עצמם, כמו באמת יוצאי ירך משותף היו כולם.⁵⁹